

IV. FEJEZET.

A középső királyi terület felbomlása. Egyházi nagybirtok. Kolozsvár. Kolozs-Akna.

Feltűnőnek kellene találni, hogy a megye középső területén, azon a területen, melyet királyinak nevezünk, két hatalmas nagybirtok is helyet kap. Látszólag ellentmondás ez. A két birtokos a kolozsmonostori apátság¹⁷⁴ és az erdélyi püspök. A kolozsmonostori apátság alapítására vonatkozó oklevél, ha volt, eltűnt, vagy az erdélyi püspökkel folytatott küzdelmek, vagy a tatárjárás következtében. Adorján püspök (1181–1202) az exemptio miatt, mely neki anyagi veszteséget jelentett, nyíltan megtámadta L. apátot, lerombolta a monostort és őt elfogta. Utódja Vilmos püspök (1204–1223)¹⁷⁵ ellenségként csap le négy kanonokjával és másokkal, megint elfogja az apátot és a pápai privilégiumot elégeti, a királyi privilégiumot vízbe dobja. Az apát és a fráterek nyomorogtak, míg a püspök famulusai és kanonokjai helyükön tobzódtak. Az apát nem fordulhat a királyhoz védelemért, az Aranybulla kora és királya nem alkalmas erre. III. Honorius pápa azonban segítőkezet nyújt. Magyar megbízottai négy hónapon belül kötelesek megtartani a vizsgálatot, majd jelentést tenni. Nincs tudomásunk a vizsgálat eredményéről. A fájdalomdíj az volt, hogy 1225-ben,¹⁷⁶ a király kérésére engedé-

¹⁷⁴ Csomor L.: A kolozsmonostori bencés apátság és birtokai. Kolozsvár, 1912. – Sörös P.: Az elenyészett bencés apátságok. 70.

¹⁷⁵ 1222. Jakab oklt. I. 16.

¹⁷⁶ 1225. Fejér III. 2. 57.

lyezi a pápa különös kegyelemből a mitra és gyűrű használatát. Ezután hosszú pörösködés indul meg a püspök és az apát között. Az erdélyi püspöknek ugyanis anyagilag nagyon kedvezőtlen, hogy az apátnak saját birtokain tizedszedési joga van. Eredmény, – a döntés ismeretlen – hogy a dézsma továbbra is a monostoré. A tatárjárás teljesen elpusztítja, kiváltságleveli elégnék, „in tota destructa extitit et combusta bonis omnibus et privilegiis sanctorum regum super possessionibus et libertatibus de tributis emanatis, ablatis penitus et combustis”¹⁷⁷ és IV. Béla az újjáalapító. Itt sorolják fel a kolozsmonostori apátság birtokait, ebből állapíthatjuk meg, mekkora területet foglalnak el a megye közepén. A mi vidékünkre, a Szamos és Nádas folyók mellékére 19 jut, de a Nagyküküllő-, Kisküküllő- és nyárádmenti birtokokkal számuk 44-re emelkedik. Nem biztos, hogy ennyi birtokuk volt a tatárjárás előtt is. Gyanusan hangzik az, hogy a szent királyok privilégiumaira hivatkoznak. Ha voltak ilyenek és a birtokokról is intézkedtek, elpusztultak az erdélyi püspök támadásaival. A birtokok nagyrésze a monostoré lehetett, a többit pedig nyugodtan kérhette, hiszen a vidék kiürült, szinte lakatlanná vált. Rogerius is „loca quondam habitata”-ról, egykor lakott vidékről ír és Gallus erdélyi püspök is arról panaszkodik, hogy Albán és püspöki falvaiban, köztük Golou-n (Gyalu) de comitatu Culusiensi „nulli vel pauci”, senki vagy alig valaki maradt a tatárjárás után.¹⁷⁸ A kért és megkapott falvak vidékünkön a következők: villa sub ipso monasterio beatae Mariae virginis situata *Monustur* vocata, *Zent Benedek*, sylua *Leske* et alpes eiusdem alio nomine *Apathaasa* cum tenetis supra villam *Gyalo* existentes, *Saasadg*, *Baach*, *Zent Iwan*, *Zent Georg*, *Mariatelwke*, *Kayanthow*, *duo Bewnye*, *Eerd* alio nomine *Szilvastelk*, *Apathida*, *Egeres*, *Ontelke*, *Solyumtelke*, *Eperyes*, *Jegenye*, *Nadasd*.

¹⁷⁷ O. L. DI. 37.213.

¹⁷⁸ Jakab oklt. I. 20.

Ezek közül Szentbenedek Kolozsvártól nyugatra, a Kis-zamosnál, a mai Bács mellett feküdt. Saság szintén, de valószínűleg a folyó másik partján, Bács és Monostor közt. Szentgyörgy és Eperjes azok a bizonyos falvak, melyek a várat környezik. E vidéken feküdt Bács felé Szentiván is, míg Szentbenedek innen délre. Súlyomtelke Kolozsvártól északnyugatra. Észak felé van Máriatelke, Kajántó, ennek határrésze Bőnye. Apáthida északkeletre, Egeres északnyugatra, távolabb a Nádasnál. A további birtok felsorolása után ez jön; et alias inter Saxones, Siculos et nobiles in partibus Transsilvanis. Ha a szászokat és székelyeket a Küküllők és Nyárad vidékére értjük, erre a területre a nemesek maradnak. És valóban itt van a már említett Szentpál, Szomordok, a Macskások, Fejérd részben Borsa-nembeli, részben királyi népekből fejlődött nemes lakóival. A monostori birtokok között olyan, amelyet várbirtoknak vettünk, nem szerepel. Olyan azonban, amelyen helynevek alapján a királyi tulajdonost feltételeztük, több is van. Először is Apahida vagy Apáthida. Neve mutatja, hogy az apát a tulajdonos, területe azonban előzőleg, Királykuta-bérce és Udvarnokhegyese helynév alapján a királyé volt. Kajántó, Máriatelke hasonlóképen. Egeres a gyepürendszerbe tartozott. A monostor hatalmas birtokteste tehát, kikerülve azt a területet, mely mindvégig a város környékéhez tartozott, kihatott részeket a régi királyi földekből. Oly részeket, melyek a várszervezet bomlásánál, Kolozs várának mint határvárnak jelentősége elveszván, a király számára többé nem fontosak. A király tehát ellenzés nélkül vette tudomásul az apát igényét. A nagybirtokhoz ezenkívül oly terület is kapcsolódik, melyről még nem hallottunk. Az eddig megszállatlan déli vidéken, mely a régi gyepüvonalon kívül esett, ott van már Szentbenedek. Neve is jelzi, hogy a bencés apátság tulajdona, sőt telepítése. Mert látni fogjuk, hogy a világi nagybirtokok mellett az egyházi testületek népesítik be a megszállatlan területeket. Épp a déli vidéket az erdélyi püspök tölti meg. Ez nem igen hoz magyar telepéseket (Szász-

fenes, Szászlóna, Kis- vagy Oláhfenes, Tóttelke). Ami az említett Szentbenedeket illeti, többet tudunk meg róla egy XIV. századvégi oklevélből, mely csak átiratban maradt meg.¹⁷⁹ Az előző püspökök tehát birtokrészeket, „portiones” foglaltak el a monostortól „et quondam ecclesiam nomine et ordine Sancti Benedicti, quae ecclesia a monasterio regebatur quondam, uti fama communis testatur et possessioni debeat tamquam vera filia”. Ezt a filiális egyházat lerombolták és most is Maternus püspök tartja megszállva. Szomszédja volt ez a birtok a püspöki Gorbóvölgyének. Még a XIII. század végén és a XIV. század első harmadában e vidéken az oklevelek csak Gorbópatakról tudnak¹⁸⁰ (fluvius Gorbopathaka). De már 1344-ben,¹⁸¹ mikor az apát jobbágyai az erdőbe mentek, a püspök oláhjai „olahy domini episcopi Transsilvaniensis in Gorbowelg existentes” megrohanták őket, egy embert és egy lovat megöltek. Itt van már az oláh telep a püspök birtokában. Jóval később jelenik meg, mint a monostori Szentbenedek (1263), de hamar végzetessé válik erre, miután egyéb püspöki birtokkal közrefogja. Nem előnyös a monostornak az ilyen beékelt birtok. Ezért egyezik bele 1299-ben,¹⁸² hogy cserébe kapja Szentgyörgy birtokáért és az Apáthavasa havasért az eddig püspöki Bogártelkét és Nádasd részeit. Az apát igyekszik biztosítani a királytól kapott birtokait. Hűséges embereit azonban ezekből jutalmazza. Így 1301-ben¹⁸³ Lázár apát, emlékezve famulusának, Tyburtiusnak (filius Pauli de Thorda) neki és elődeinek tett szolgálataira, Kajántó határában belül telket adományoz, hogy ott lakhasson. Fenn tartja jogát arra az esetre, ha Tyburtius örökös nélkül halna meg. Tyburtiusnak azonban volt örököse, a föld arra szállt és a továbbiakban pörösködések forrása lett.

¹⁷⁹ E. M. requisitori átirat.

¹⁸⁰ 1927. O. L. Dl. 28.708.

¹⁸¹ 1344–1419. O. L. Dl. 28.727.

¹⁸² O. L. Dl. 28.713.

¹⁸³ O. L. Dl. 28.714.

Neve 1347-ben¹⁸⁴ Tyburchtelke. Az egyházi jobbágyságból felemelkedett Tiborc, vagy utóda meghalt és 1347-ben Bálványos és Csicsó várnagyának, Pogány Istvánnak famulusa, Deme elfoglalja Tiborctelkét azon a címen, hogy a tulajdonos „sine herede”, örökös nélkül halt meg; azt tehát mint országos nemest tekinti. Az apát megismétli panaszát 1359-ben.¹⁸⁵ 1360-ban¹⁸⁶ Demének itt már jobbágysai vannak, akik bántalmazták az apát embereit. 1369-ben¹⁸⁷ kifejezetten halljuk, hogy telepítette a jobbágyokat. Az apátnak mégis sikerül régi jogát érvényesíteni, a falut visszaszerezni Deme családjától és többi birtokával, úgylátszik Bönyével közösen kezelteti. (1383-ban¹⁸⁸ Been alio nomine Thiburchteleke.)

A birtok joga egészen másképp alakult volna, ha Tyburtius családja nem hal ki és mint nemesi possessio megtartja függetlenségét.

A kolozsmonostori apátot minduntalan terrorizáló erdélyi püspök birtokai a Kapus, Kiszamos, Nádas völgyében és a megye déli részén sorakoznak. 1246-ban¹⁸⁹ halljuk, hogy ekkor Golou (Gyalu) a birtoka, de már jóval előbb is az volt. Lakóit a tatárjárás szétüldözte, tehát a XIII. század elején már népes lehetett, mert a püspök is fontosnak tartja, hogy a királytól kiváltságot kérjen számára. Eszerint az esetleges régi lakosság a villában (priorses inquilini, si qui essent superstites) és az újonnan jövő szabadok (hospites condicionis liberae de novo convenientes) minden vajdai és egyéb bíróságtól mentesülve, csak a püspök és a villicus alá tartoznak. Lakói sehol sincsenek felsorolva (Csánki a XV. századból hoz négy nevet). De történetének feldolgozója¹⁹⁰ magyar, szász, oláh származású lakosságot tételez fel. Az utóbbiak

¹⁸⁴ O. L. Dl. 26.753.

¹⁸⁵ O. L. Dl. 28.074.

¹⁸⁶ O. L. Dl. 29.036.

¹⁸⁷ Zimm.–W. II. 335.

¹⁸⁸ O. L. Dl. 28.757.

¹⁸⁹ Jakab oklt. I. 20.

¹⁹⁰ Fall I.: Gyalu vára. Temesvár.

a XIV. században pásztorokként jönnek dél felől a hegygerinceken, majd leereszkedve a völgybe, vonzva a kedvező lehetőségektől, mint jobbágyok vagy szabad bérlők telepednek le. A helység fejlődése egy század alatt ér el az oppidumig. Bíró-, majd papválasztási jogot, 1391-ben vásártartást és vámmentességet nyer. A várra az első nyom 1439-ből van. Anonymus korában szó sem lehet még róla. További, még XIII. századi birtok Kőrösfő, Kapus, Fenes (vagyis Szászfenes), Bogártelke, Nádas (a két utóbbit cseréli el), Mákó, Türe, későbbi Gorbó és Gorbóvölgye, Hévszamos, Hidegszamos.

E birtokokon és egyben az egész megyében először 1332-ben fordulnak elő oláh nyomok. A pápai tizedlajstromban Pál plébános szerepel „de Olahfenes”. A plébános ottléte egy neve alapján oláh faluban, magyar lakosságot is sejtet. Azt kell hinnünk, az „oláh” jelző elsősorban nem a falu nemzetiségi állapotát jelezte, hanem inkább megkülönböztette a másik Fenestől. 1297-ben¹⁹¹ ez mint a tordamegyei Szelicsével szomszédos „possessio episcopalis Zaazfenes”, később gyakran csak mint Fenes szerepel. Oláhfenes nevét tehát többségben lévő lakóiról kapta, de az újkorra – igen ritka eset – a magyarság került fölénybe és neve is Magyarfenes lett. Az említett Szászfenes, Szelicse szomszédság, Tótfalu szempontjából fontos. Míg a XIII. század végén a két helység határa találkozott, addig, a XV. század közepén Tótfalu közbeékelődik. 1448-ban¹⁹² az erdélyi püspök itteni kenéze, Buday István, 1468-ban¹⁹³ pedig Dancho fia Mancho, itteni püspöki jobbágy nevével találkozunk. Szászfenesen a XIV. században vár állhatott, 1312-ben¹⁹⁴ Ambrus fia Tamást, 1357-ben¹⁹⁵ Lukács fia Jánost, a püspök itteni várnagyait említik, lakói közül 1362-ben¹⁹⁶

¹⁹¹ O. L. Dl. 28.710.

¹⁹² O. L. Dl. 36.391. p. 39. n. 1.

¹⁹³ O. L. Dl. 26.900.

¹⁹⁴ O. L, Dl. 30.598.

¹⁹⁵ O. L. Dl. 30.666.

¹⁹⁶ O. L. Dl. 29.069.

Hench villicus mellett Henchman, Hermanus parvus, Good, Georgius barbatus, Nicolaus dictus Nulas (magyar), Johannes albus ismeretesek; 1426-ban¹⁹⁷ az officialis Kun Miklós de Kusol (nevére még visszatérünk) és két jobbágy, Fodor László és Jakab. Gorbóvölgyén, mint láttuk, 1347-ben jelennek meg az oláhok.

A püspöki birtokok között elsőnek kellett volna említeni Kapust. 1219-ben¹⁹⁸ Vilmos erdélyi püspök „Felkopusi” villájában élő Palanus és Zuluskus jobbágyok gyilkosság miatt pörbe keverednek, egyik bírójuk a püspök curialis comese, Herbort. A „Felkopusi”, Felkapus név egy másik Kapus létezését is feltételezi. Ez lesz Kiskapus vagy Oláhkapus, amelynek első okleveles nyoma 1391-ből¹⁹⁹ van Felkapus, illetőleg Nagykapus = Magyarkapus határjárásán. 1357-ben²⁰⁰ Saturhegy (Sátorhegy) az eltűnt Zamartelek falu, Kapuspataka, Nadekw (Nagykő), Paznanbyky helynevek. (Pázmánybükje, tekintettel a név ritkaságára, az egykori clusi comesre, Pázmányra emlékeztet. A kelet felől szomszédos Vista várbirtok volt és így a terület az 1201-ben működő comes alá tartozott.) 1439-ben²⁰¹ Kiskapus Vásárhelyi birtok, itt élnek Kerestyén és fiai, Miklós és János oláhok. Volt a falunak magyar része is, ezért 1485-ben²⁰² neve Magyar-kiskapus, Kis Simon, Székely Lukács, Török Fábían és Biró György jobbágyokkal.

A püspök birtoka Vista, a hajdani várbirtok. Még abból az időből fennmaradt határjárásában 1229-ben²⁰³ Bursorr hegy, Kusol és Er völgy, Agosholm neve marad fenn környékéről. (Nem tudjuk, volt-e Kusol nevű helység később a püspöki birtok, Vista mellett. De feltűnő

¹⁹⁷ O. L. Dl. 28.191.

¹⁹⁸ Var. Reg. Nr. 184. 220. 1.

¹⁹⁹ O. L. Dl. 26.872.

²⁰⁰ O. L. Dl. 30.666.

²⁰¹ O. L. Dl. 36.390. p. 13. n. 1.

²⁰² O. L. Dl. 36.397. p. 15. n. 2.

²⁰³ Var. Reg. Nr. 369. 296. 1.

az említett Kun Miklós püspöki officialis „de Kusal” neve.)

A birtokok lakosságára értékes felvilágosítást ad az a határjárás, melyen a püspöki népek nagy számban jelentek meg tanuskodni²⁰⁴ *Türén* püspöki jobbágyként: Egregy Benedek, Barta fia János, „Magnus” János, Finta Péter, Sombory János, Remethey Albert, Pathay Pál, Székely Domokos, Mezesy Jakab, Gallus fia János, „Parvus” Barta, Chazary Balázs, Gergely fia Albert, Gallus fia Simon, Byro András, „Rufus” Antal, Balázs fia Mihály, Tar János, Mykay Péter, Molnár Benedek, Trenczel Domokos, „Magnus” Jakab, Zaaz Mátyás, „Parvus” János, János fia Simon, Magyary Pál, „Faber” Demeter, Deme Benedek, Egregy János, Simon fia Antal, Zaaz Fábían, Balog János, Péntek Albert, Bekes Imre, Chazary Albert, Kósa János, Varga Mihály, „litteratus” László, Imre fia Domokos, Márkus János, Futó János, Gergely fia Benedek, Fábían fia János, Bekes Antal, Kósa Tamás, Gorbay Jakab, László fia Antal, Szernew János, Finta Benedek, Miklós fia Demeter, Mykay Demeter, János fia Benedek, Egregy Damján, László fia Mihály, Boczy Kelemen. Csak a Trenczel név kifejezetten német, a Szász elmagyarosodott lakóra mutathat. Az ötvenhat felnőtt jobbágyból, ha a latin neveket bizonytalannak vesszük is, több mint negyven feltétlenül magyar.

A következő püspöki birtok *Gorbó*. Lakói: Gorbay András fia Albert, Beke Ferenc és Tamás, Zewke (Szőke) László, Sydó (zsidó) Antal, Nemes Vida és Demeter, Hary (Hári) János, „rufus” István, Hary Péter, Porczos Lőrinc, „Magnus” Balázs, „Magnus” Antal, Tóth Péter, Tamás és Albert, Zeeph (Szép) István, Gyéres Antal, Magyary György.

Gorbófőn: János villicus, „Faber” Péter, Cheda (Céda) Lőrinc, „Faber” Márk, Argyagh Balázs és György.

²⁰⁴ 1437-ben. O. L. Dl. 28.713.

Mákón: Kósa György, Fábán fia Péter, Gál fia Máté, Mihály fia Péter, Gál fia János, Albert fia Péter, Járay Ábrahám, Máté fia Péter, „Magnus” Mihály, Lukács fia György, Járay Ferenc, János fia Benedek, Chercz (Csercz) Miklós, Albert fia Tamás, Pénzes Bereck, Verpeczes Kelemen, Szentkirályi Antal, Sipos Péter, Péter fia László, Fekete Domokos, Fazekas Gergely, Zepeneyw (Szépnejű) Benedek. (A vezetéknevek tehát mind magyar hangzásúak.)

Darócon: Zsoldos (Soldus) János, ennek a fia Antal, Fekete Tamás, Szabó András, Bodor Benedek, Fekete Albert, Farnasi Balázs, Ábrán Pál, Berecz Máté. (Csupa magyar név.) Darócról tudjuk, hogy királyi falu volt, később került a püspök birtokába, vele kapcsolatos Kes-kendarochpathaka.

Az egykori várbirtokon, *Vistán:* Azalos (Aszalós) fia Mihály, László fia Márton, Zomordoky András, Bese Péter, Sólyom András, Nyilas Jakab, Fodor Péter, „Magnus”, Dragy (Drági) Albert.

Akárcsak az eddig említett birtokok, a Kalotaszegből idekapcsolt *Kőrösfő* is magyar. Határnevei 1369-ben és 1391-ben²⁰⁵: Meszmal, Hozuberk, malatas hegy (malata = fűzfa), Hidegforras, Kysczonka fa, Cherffa, Farkaspathaka stb.

Azt látjuk tehát, hogy az erdélyi püspök Szamostól északra fekvő birtokai magyarok. Attól délre a tulajdonában lévő Szászfenes, Oláhfenes, Tótfalu, Hideg- és Melegszaamos – mindkettőnek kenézét említik 1448-ban²⁰⁶ – szász és oláh telepek. A magyar terület pontosan a gyepüvonalnál ér véget. A püspök, az egykori királyi népek egy részének ura éppen úgy, ahogy azt más nagybirtokos tehette, üres területeit nemzetiségekkel tölthette meg.

²⁰⁵ E. M. másolat, ez az oklevél a XIV. sz.-ban említi Egerbegy birtokot, mely Csánki sz. a XV. sz.-ban jelenik meg, akkor oláh; O. L. Dl. 28.759.

²⁰⁶ O. L. Dl. 36.391. p. 39. n. 1.

Mint igen fontos királyi birtok, a püspök kezén volt *Kolozsvár* is. 1275-ben²⁰⁷ Péter püspök emlékeztette László királyt, hogy apja István „quandam villam Clwsnar vocatam in comitatu de Clus ob remedium animo suo ecclesie beati Michaelis de Alba Transsilvaniensi contulisset”. A püspöknek Istvántól adományozott villa most is birtokában van, kéri és meg is kapja az adomány megújítását, Röviddel ezután azonban a püspököt vád éri, hogy résztvett a király egyik kedvelt kúnjának elfogatásában. 1280-ban²⁰⁸ kiderül ártatlansága és a büntetésből elvett birtokokat, köztük Kolozsvárt (villa Culuswar cum suis pertinentiis) visszakapja. 1282-ben²⁰⁹ a püspöki birtokok kiváltságokban részesülnek. A király indokolása az, hogy gyermekkorának zavaros időszakában az egyházmegye lakossága annyira megritkult, különösen a szászok pusztításai miatt, hogy kiváltsággal kell biztosítani újabb sűrűsödését. Megyénkben, in comitatu de Kulus villa Kuluswar, villa Gylo, villa Kopis et villa Keresfев szerepelnek. A régről maradt és új szabad lakók minden vajdai, comesi és más bíraskodás alól mentesek és csak a püspök vagy bírása alá tartoznak, fontos ügyben maga a király ítél. E privilégiumban, mint az oklevél mondja, már részesült IV. Bélától néhány villa. Ez hivatkozás 1246-ra és Gyalura is vonatkozik. Kolozsvárnak azonban eddig nem volt ilyen kiváltsága. A tatárjáráskor a vár nem pusztult el, ezt sem Rogerius, sem okleveles adat nem említi, nem úgy, mint a monostornál. Ahogy délkeleten Fráta, az ő lakossága is a hegyekbe menekült. Mégis sok odaveszett az ittlakókból, erről tanúskodik az a rövid feljegyzés a tatárok erdélyi pusztításáról, melyet Mika Sándor talált Párizsban. E szerint: „in quodam castro, quod dicitur clusa, ceciderunt infinita multitudo Ungarorum”.²¹⁰ A szászok, a Clusa-vári magyarság ilyen

²⁰⁷ Erdélyi kápt. lt.

²⁰⁸ Jakab oklt. I. 24.

²⁰⁹ Jakab oklt. I. 25.

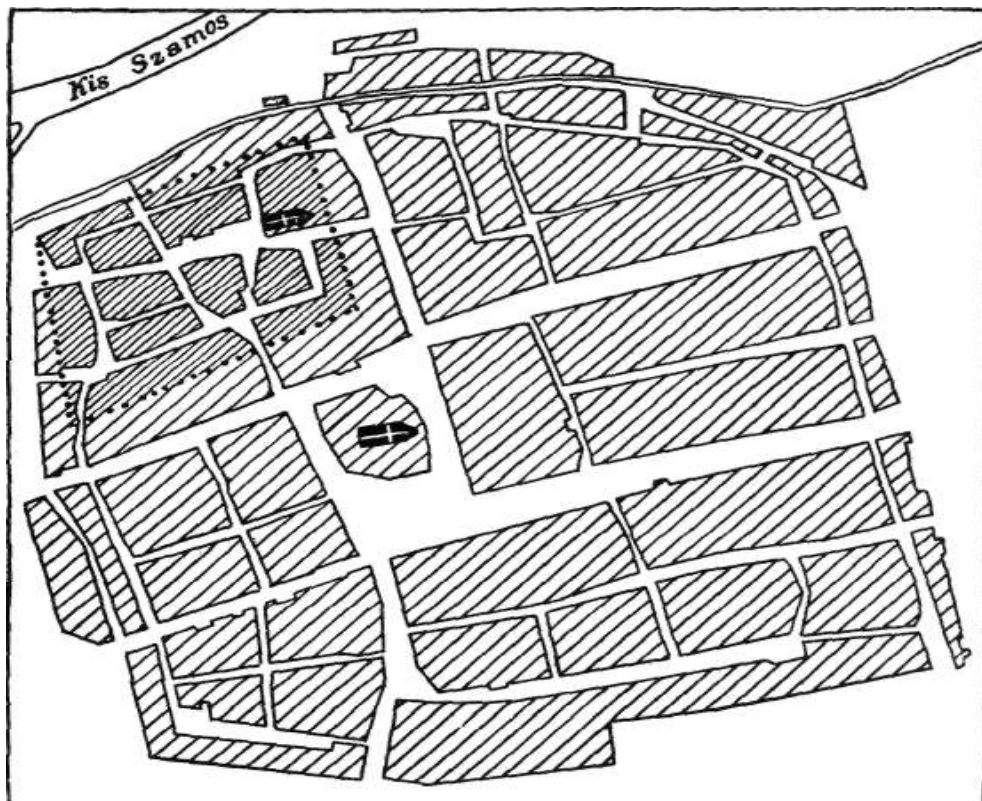
²¹⁰ Századok. 1882. 431–432.

nagyméretű pusztulása után, szívesen látott vendégek. De csak vendégek egy már magyarul beszélő helységben. Hiábavaló kísérlet volt a szász történetírás részéről a várat a mai Kolozs mezővárosba helyezni. Épp ilyen hiábavaló Kolozsvárt szász alapításnak feltüntetni. A város alaprajza az, mely meggyőző bennünket a magyarság szerepének elsődleges voltáról. A város összetett jellege szász alapítás esetében érthetetlen lenne. Kolonizáció és tervszerűség mindig együttjár. Például a keleti német kolonizáció városait is törvényszerűen jellemzi a szabályos alaprajz.²¹¹ A piactér a főútvonal mellett fekszik, alakja négyszögletes, innen futnak ki párhuzamos utak a kapuk felé, utcái derékszögben metszik egymást, szabályos tömbökre osztva a házcsoportokat. Minden alapításnál, bárkitől induljon is ki a kezdeményezés, érvényesül a piac központi helyzete, hiszen a kommerciális városnak ez a létalapja. Ha azonban a város a meglévő adottságokhoz képest beavatkozás nélkül fejlődött, úthálózata szabálytalan.²¹² A fejlődést ugyanis különböző elemek indítják meg és ezekhez képest áll a város több részből: várból, suburbiumból és különálló, lassan beolvadó falvakból. A város alaprajzáról aztán leolvashatjuk a növekedés sorrendjét. Kolozsvár alaprajza mind a mai napig bizonyítja, hogy itt szó sem lehet időben és térben egységesen lefolyt alapításról, arról, hogy az „importált” szászok kezdték volna meg itt a XIII. században, vagy akár előtte a „kulturmunkát”. Kolozsvár közepén van ugyan szabályos alakú piactér, de ez nem az *eredeti* település középpontja. Akkor keletkezett, amikor Cluswar, a mai óvár városrész („Ó” szemben a XVIII. századi fellegvárral) belső tere szűk lett a lakosság számára és kezdtek a falakon kívül építkezni, ott, ahol az az út haladt, melyet a várnak zár-

²¹¹ R. Kötzschke: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. 1924. 455. l.

²¹² Varga J. ismertetése K. Schünemann „Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa” c. munkájáról. Századok 1931. 429. l.

nia kellett. Ma is ebben az irányban leghosszabb a város.²¹³ Hosszú utcafalú keletkezett a vár falához tapadva, középpontja a vár déli kapuján kívüli térség, ahol a vásárokat tartották. Itt épült 1387-ben a ma is álló nagy templom, mely jóval fiatalabb, mint az óvári *szabálytalan* piac-tér mellett fekvő egykori domonkos egyház.

Kolozsvár alaprajza.

*A sűrűn vonalazott rész
az Óvár.*

*Tompa János térképe nyomán
(Térképmelléklet
Jakab Elek munkájához.)*

A fejlődés két fázisát a szász Treiber²¹⁴ is felismeri, csak hogy szerinte a régi XI. századi és az új XIII. századi rész egyaránt szászoknak köszönheti létét. Hogy a

²¹³ Kerekes Z.: Kolozsvár települése. Földr. közl. 1922. 51.

²¹⁴ G. Treiber: Die Anfänge der Stadt Klausenburg. Korrespondenzblatt. 1927. 69–71.

régi városrész úthálózata szabálytalan, míg az újé szabályos, azt azzal magyarázza, hogy az óváros római telepre épült rá. Római befolyás azonban a nagy piactér körüli építkezésben éppúgy érvényesülhetett volna, hiszen az egykori Napoca maradványait itt is feltárták. (Így a főtéri templom építésénél egy fürdőt.) Az ó- és újváros települése igenis különböző időben és eredetben és erre nem hiányoznak az analógiák. Freiburg város alaprajza is ily kettős:²¹⁵ az örgrófi vár szabálytalan piactere körül élnek az urasági népek, – míg szomszédságukban a szabályos piac és úthálózat kereskedő-elemre mutat: történeti adat igazolja is a „civitas Saxonum” otlétét. A városalaprajzról nemcsak a fejlődés kettős menete olvasható le, az is, hogyan tolódik el a súlypont, az élet és idők követelményei szerint.²¹⁶ Ahhoz, hogy a település várossá fejlődjék, várnépek jelenléte nem elegendő. Hogy magyar példát hozzunk fel: Esztergomban is ott éltek királyi népek mellett a püspök, a káptalan emberei és a városi polgárok.²¹⁷ Ez lehetett a helyzet Kolozsvárott is. Német területen sem a Hofrecht alá tartozó népelemek fejlesztik a várost.²¹⁸ Strassburgban a nem szabadok megmaradva ebbeli helyzetükben, a Hofgericht és Stadtgericht párhuzamosan működik. Ugyanígy Kolozsvárott a püspök maga ítél jobbágyai felett és tiltakozik, ha a bíró, vagy az esküdtek beleavatkoznak jogaiba.

A társadalmi viszonyok a XIII. század végén még igen változatosak lehettek. 1246-ban még nincs a püspöki birtokok között, 1275-ben már odatartozik Cluswar villa. A püspöki birtoklás ellenére a vár még nem szűnt meg. 1291-ben²¹⁹ még egyszer utoljára hallunk róla: Miklós

²¹⁵ W. Uhlemann: Stand und Aufgaben der Stadtplanforschung für die Geschichte des Städtewesens. Vierteljahrschrift f. Sozial u. Wirt. gesch. 1931. 203. l.

²¹⁶ Uhlemann i. m. 208. l.

²¹⁷ Pleidell A.: A magyar várostörténet első fejezete. Századok. 1934. 27. l.

²¹⁸ G. Below: Territorium und Stadt. 1923. 215–216.

²¹⁹ Erd. kápt. lt. lad. 5.

clusi várjobbágy eladja lombi földjét a püspöknek. És az egyházi és királyi népek mellett ott élnek már a szászok is. A szász lakosság szükséges tényező kereskedelmi hajlandósága révén a városalakuláshoz²²⁰ és mikor megindul ilyen irányban a fejlődés, a várjobbágyoknak volt legkevésbé érdekük ez elől elzárkózni.

A király, vagy a várispán ad a szászoknak letelepülési jogot, ők is azok közé tartoznak, akik földet kapnak a várbirtokokból, ezt művelik és kézművesek. Elsősorban ők adják a városiasodó jelleget. És ők azok, akik elnyerik I. Károly 1316-os²²¹ oklevelét, amidőn nevükben a plébános és Tarch comes előadják, hogy „quondam Stephanus illustris rex Hungarie” alapította a várost számos kiváltsággal. Most, hogy a városi hospesek, az idő múltán, szabadságaikban sérelmet szenvedtek, kéri a régi kiváltságokat, „pristinam et antiquam libertatem”. Ez az alapítóként említett István király annyiban érthető Szent Istvánra, hogy a várat tőle származtatjuk.

1313-ban, Benedek püspök kérésére, Károly Róbert átírja és megerősíti László királynak Kolozsvárt adományozó oklevelét. Ezután csak 1366-ban emeli fel a püspök védő szavát itteni jobbágycsoport érdekében. A város bírja és polgárai, túllépve jogukat (pretensis eorum libertatibus), az ő egyházának jobbágycsoportait, kik a város területén élnek, elfogják, elítélik, anélkül, hogy tőle, vagy officialisaitól kérnének ítéletet.

Kérdéses Karácsonynak az a feltevése, hogy a püspök itt lakott volna. A vár melletti monostort a püspök több ízben megtámadta, de ehhez nem kellett a közelben laknia. Fűződött akkora érdeke az itteni oklevelek elpusztításához, hogy kisebb expedíciót is végrehajtson. Gyakran inkább lakhatott, ennek kiváltságait korábban kérte és a XV. században lakóháza is van a várban.

A város lakossága, mely abban az időben, amikor

²²⁰ Mályusz E.: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift f. Sozial u. Wirt. g. 1928. 365. 1.

²²¹ Jakab okl. I. 31.

még nem volt más, mint a vár köré csoportosult falvak szervesen kapcsolata, magyar lehetett. Később a szász elem jutott többségbe, hogy aztán ismét egyensúly álljon elő. Az ittlakó magyarságra fontos adat az 1453-ból fennmaradt adólajstrom.²²² A regisztrum mintegy 550 magyar lakos nevét közli, ebből 500-at vezetéknevvvel. A legtöbb foglalkozást jelez, előfordul szinte minden lehetséges iparos-, kézművesnév, mutatva, hogy a magyarság nemcsak mint földművelő, de mint városi elem is elsősorú szerepet játszott. Elmagyarosodott egykori nemzetiségekről a 15 Tót, 4 Szász, 2–2 Oláh, Török, 1–1 Horvát, Tatar, Bolgár név tanúskodik. A szász adólajstrom elveszett, de a magyar-szász egyensúlyt mutatja a centumviratus 50–50-es megoszlása és az évenként felváltva választott bíró.

A város maga is birtokos, tehát akárcsak a püspök, vagy a keleti terület urai, racionális célokból telepítést végez. Kolozsvár, a király beleegyezésével, 1367-ben környékére oláhokat hoz. 1331-ben²²³ engedi meg I. Károly, hogy a hospesek „silvas nostras vulgariter Feketw Erdw vocatas” használják. Ez a Kolozsvártól délre, Torda felé nyúló erdőség volt. Itt van „silva Felek” és itt vezet az út Torda felé, rablótámadásoknak téve ki az utasokat. A király engedélyt ad 1366-ban²²⁴ a városnak, hogy itt telepet alapítva, „de novo”, az teljesen hatásköre alatt legyen. 1377-ben²²⁵ már „villa Olachorum Felek in silva civitatis, ubi viginti olachi pro custodia via positi et locati existunt”. Az idetelepített húsz oláh itt is folytatja pásztorkodó életmódját, a juhait után járó ötvenedet a városnak fizeti. (Tipikus útmenti *telepítés* ez – és nem *település*.) Ekkor, a XIV. század második felében, jelennek meg az első oláhok Kolozsvár környékén.

A király szétosztogatta a számára nem fontos területet, megtartotta azonban az igazi értéket, a sóbányát,

²²² Tört. Tár 1882. 525. és köv. 729. és köv.

²²³ Jakab oklt. I. 41.

²²⁴ Jakab oklt. I. 58.

²²⁵ Jakab oklt. I. 94.

vagyis *Kolozsagnát*. Valószínűleg a terület birtokbavételénél is az vezette, hogy a sóbányát megszerezze. Ez királyi kezelés és a királyi földesúri üzem gazdasági irányítása alatt lendül fel. Szent István idejében már virágzik az üzem és a királyi várbirtokok közé kerül. Királyi népek művelik kötelezettségekkel, de kiváltságokkal, ami városfejlődésre vezet. Első adatunk 1199-ből²²⁶ van. Ince pápa Henrik clusi esperest, világi és egyházi javaival, a maga és Szent Péter pártfogása alá fogadja. 1214-ben,²²⁷ mint „iobagiones ecclesie de Clus” szerepel Scela és Pousa. 1291-ben²²⁸ Torda-Aknának Kolozs-Akna kiváltságait juttatja a király. Eszerint Kolozs-Akna királyi népei felett a vajda és megbízottai nem ítélezhetnek, csak a király, vagy a tárnokmester, vagy saját bírása (villicus). Hetivásárt tarthatnak, akik idejönnek, nem fizetnek vámot, viszont a lakosság is vámmentesen szállíthatja bárhová áruját. Szent Márton napja előtt nyolc napig vághatnak szabadon sót a királyi bányákban. Nagy Lajos növelni akarja a lakosságot, 1375-ben²²⁹ szabad települést enged minden jobbágnak, aki földbérét lefizette. A sókamara és királyi népei gazdasági önállóságot élveznek. Nincsenek azonban kivonva a megyei comes hatásköre alól, mert 1359-ben²³⁰ „Dominicus hospes de Clus-akna, iobagio domini regis” pörös ügyével „Petrus rufus vicecomes de Clus” elé kerül. 1445-ben²³¹ egy oklevél királyi népekből 68 férfit sorol fel: Zondi György, Kotor Péter, Dezméri Gergely, Vaas Tamás, Veres Sebestyén, Czakan (Csákány) Gergely, Zondi István, Kabosi György, Lyztes (Lisztes) Péter, „Magnus” Miklós, Karay Gergely és bátyja Simon, Becztes László, Keserew (Keserő) Mihály, „Magnus” Albert, „Sutor” Márton, Torcus (Torkos) Oswald, Totházay Lőrinc, Elwesy János, Zar-

²²⁶ Wenzel VI. 203.

²²⁷ Var. Reg. Nr. 87. 184. l.

²²⁸ Fejér VI. l.

²²⁹ Zimm-W. II. 439.

²³⁰ Hazai oklevéltár. 262.

²³¹ E. M. Suki cs. lt. R-S. 8.

kadi György és János, Lisztes János, Thot Péter és bátyja Barnabás, Székely György, Szondi János, Pasitus (Pázsitos) András, Ambrus fia Imre, Lisztes Lukács, Vas Mátyás, Zalonas (Szalonnás) János, Kamarási Tamás, Geyén György, Dózsa János, Székely Bertalan, „Parvus” Imre, Angyal Albert, Katonai Albert, Sós Mihály, Borsai Antal, Vajdi Miklós, Kamarási Antal, Györgyfalvi Mátyás, Kakas Lukács, Kakas Tamás, „Litteratus” Gergely, Kajántói György, Jakab fia Péter és Gergely, Saal fia István, Kis Mátyás fia Ferenc, Karai Benedek, Fekete Simon, Sóvágó János, Polgár András, Virágos Péter, „Rufus” Antal, Sithó Antal, Bolduczi Demeter, Bosi György, Toros Pelbárt és Benedek, Borsos Márton, Saal fia Balázs, Czanakus (Csónakos) Albert, Katona Benedek, Kolozsvári Albert, Ábrán Miklós. A származást kifejező vezetéknevek, mint Tótházai, Györgyfalvi, Bosi stb. jelzik azt, hogy sokan éltek a királyi engedéllyel és ide költöztek. A nevek kivétel nélkül magyarok, úgyhogy a latin alakban maradt „Parvus, Sutor” sem vehető másnak.